

EGY TÖMEGMÉSZÁRLÁS „CSENDES” EMLÉKEZETE NYOMÁBAN

DOI 10.35402/kek.2026.3.5

Absztrakt

Vajdaságban elterjedt felfogás, hogy az államszocializmus időszakában „csend” övezte a helyi, a titói katonai közigazgatás időszakában lezajlott 1944-es tömegmészárlások emlékezetét, ami 1990 után formálódott kulturálissá. Bár helyben az esemény emlékezete a társadalmi diskurzusok egyik meghatározó elemévé vált, paradox módon mégis kollektív „csendesség” övezi. A tömegmészárlások csendes és határtartó emlékezetének társadalomtudományos kutatása során számos módszertani és etikai kérdéssel szembesültem, így a tapasztalatok feldolgozását követően az foglalkoztam, hogy miképp vizsgálható egyszerre eredményesen és méltósággal egy tömegmészárlás visszafogott emlékezete. Írásomban egy határtartó és csendes emlékezet kutathatóságának eredtem nyomába.

Kulcsfogalmak: 1944, vajdasági magyarság, tömegmészárlás, emlékezet, csend, kutathatóság

In the wake of the „silent” remembrance of a mass slaughter

Abstract

It is a commonly held belief in Vojvodina that during the period of state socialism, the memory of the 1944 massacres – which took place under Tito’s military administration – was veiled in total ‘silence’, and that subsequent to 1990, the memory of massacres underwent a gradual transformation into cultural memory. Despite the fact that the memory of the event has become a defining element of local social discourse, it is still paradoxically surrounded by collective ‘quietness’. During my social science exploration of the ‘silent’ and boundaries-maintaining memory of the massacres, I encountered numerous methodological and ethical questions. After processing my experiences, I was concerned with how to examine the restrained memory of a massacre in a way that is both effective and dignified. In my paper, I explore the feasibility of researching a ‘quiet’ memory that keeps its distance.

Key concepts: 1944, Vojvodina Hungarians, massacres, memory, silence, researchability

A vajdasági magyar kisebbség 14-15.000 tagját vesztette el 1944 ősze és 1945 tavasza között a berendezkedő titói hatalom erőszakos tevékenysége eredményeként. Tömegmészárlásról van szó, tömegsírokba lövetésekről, a központi hatalom által meg nem felelt kivégzésekről,¹ tömeges internálásról, a kollektív bűnösség vádjával, vagy a „nép ellenségeként” (utólagosan) elítélt és kivégzett személyek likvidálásáról. Helyben elterjedt felfogás, hogy az

államszocializmus időszakában nyilvános „csend” övezte a helyi, 1944-es tömegmészárlások emlékezetét, amelyet Matuska Márton, vajdasági újságíró, 1990-ben egy cikksorozattal „tört meg”. Az emlékezet tere megnyílt, és a vajdasági magyarság emlékezeti vállalkozói elkezdtek kulturálissá formálni a történetek emlékezetét.

Az emlékezetkutatások felől közelítve az érdekelt, hogy a vajdasági magyarság vizsgált emlékezetközösségei és emlékezeti vállalkozói miképp építették a tömegmészárlások kollektív emlékezetét a „hallgatást” követően, és hogy a helyi lakosság milyen válaszokkal reagált ezekre a kísérletekre. Korábbi kutatások (Ilić 2003) felhívták a figyelmet a helyi magyarság körében megragadható „hallgatás falára” a múltbéli borzalmakat illetően, ezért kíváncsi voltam arra is, hogy a felkínált emlékezetgyakorlatokkal képesek voltak-e ennek a feloldására. Ennek tükrében azonban foglalkoztatni kezdett az is, hogy miképp szólítható és ismerhető meg egy olyan közösség, amely tagjai „csendes”, biztonságot ígérő módon hordozzák a múlt fájó tapasztalatait. Írásom első felében a „csendesség” megismerhetőségének főbb módszertani, episztemológiai és kutatásetikai kérdéseit érintem, majd röviden bemutatok azokat a tényezőket, amelyek – a vizsgálódásaim alapján – a tömegmészárlások „csendes” emlékezetének fennmaradásához járulnak hozzá, köztük a tudástermeléssel és a saját kutatói szereppel. A tapasztalataimhoz illeszkedő szempontok nyitott végű összegyűjtéséhez a Szociológiai Szemle 2017-es „Beszédes hallgatás” c. tematikus számában megjelent megközelítések és Németh Krisztina gondolatébresztő bevezetője szolgált vonalvezetőként.

A csend(esség) kutathatóságának lehetőségei

„A hallgatás és elhallgatás, a tabuk, titkok, az eltakart valóságok, az informalitás meghatározzák a mozgást a terepen, és kijelölik a megismerés határait”, írja Németh Krisztina szociológus (2017:5). A határokon belül ugyanakkor egyáltalán nem lehetetlen az ismeretszerzés, az inter- vagy transzdiszciplináris megközelítések esetén pedig különösen nem az. A hallgatás beszéd- „*performatív aktusként*” való felfogásával, folytatja Németh, vizsgálhatóvá válik egy közösség.² Adam Jaworskit (1997) idézve hívja fel Németh a figyelmet arra is, hogy „a (beszéd)cselekvésként felfogott hallgatás kiterjeszti a szövegen túlira a csend határait, és a csend reprezentációjára irányítja a figyelmet, amely vizuális (mimika), kinetikus (mozgás, testtartás) vagy akár akusztikus (a csend helye egy elbeszélésben, zaj és csend viszonya stb.) formát is ölthet.” (2017:12). A csend tehát igen „beszédes”.

² Egy kulturálisan orientált kutatás esetén, ami témám vonatkozásában fennáll, az elbeszélés és a gyakorlat funkcionális elválaszthatatlansága mellett érvel Kovács Éva (2006:44) szociológus is: „A társadalmi érintkezésben – ezt hívja Bruner *situated actionnek* – az elbeszélés (*saying*) adja a mentális kondíciókat (*mental state*), míg a gyakorlat (*doing és performance*) a kulturális átvitel (*deed*) mikéntjéről tanúskodik.”

¹ Az egyes délszláv népek történetírása azt vallja, hogy ezekre az új hatalom központi utasítására került sor.

A csend, csendesség, (el)hallgatás és felejtés performatív aktusai vonatkozhatnak „*emlékezhelyekre*” is. Pierre Nora (2003) megközelítésében a spontán emlékezet megszűnésével és az emlékezetközösségek felbomlásával születtek meg az emlékezhelyek, amelyek az adott közösségek helyett hivatottak hordozni az emlékezetet (és annak gyakran a hétköznapiakban is megjelenő terheit). Ilyenek az emlékművek, múzeumok, archívumok, évfordulók, beszédek, megemlékezések – de az interjúk és kutatások is. Az „emlékezeti vállalkozók” azok, akik ki- és átalakítják e hordozókat, a csoporttagok pedig akik „élővé” teszik – vagy épp csendesítik el. James E. Young (2002) az „emlékezet szövetéről” szóló munkájában fejti ki, hogy egy köztéri alkotás (esetben az emlékmű) egyszerre tükrözi a múltbeli eseményeket és az adott közösség önmagáról alkotott képét a jelenben. Amennyiben kiterjesztjük ezt a megközelítést, akkor képet kaphatunk az emlékezhelyek genealógiájáról, a mögöttük húzódó társadalmi szükségletekről, és a közösségben elfoglalt helyükről. Jan Assmann (2013) egyiptológus fogalmazta meg, hogy arra a múltbeli eseményre emlékezünk, amit jelentéssel és jelentőséggel ruházunk fel a jelenben.³ A megkonstruált jelentések idővel különféle kulturális hordozókra megtapadnak, „kulturális emlékeztető” válnak a kortársak által osztott, eleven „kommunikatív emlékeztetőből”. A jelentésadás elmaradásával az emlékek elkopnak, az emlékművek szétszóró „kövekké” válnak, fogalmaz Young. Ahhoz, hogy a kulturális emlékezet szövege „élő” maradjon, szükség van arra, hogy az emlékezetközösség kapcsolatot tartson a múlttal olyan gyakorlatok által, mint amilyenek a rítusok, vagy megemlékezési szertartások.

Az emlékezés-(el)hallgatás-felejtés gyakorlatainak, valamint ezek tárgyainak, az emlékezhelyeknek vizsgálataival közelebb férkőzhetünk a jelenségek megértéséhez. Mindazonáltal a vizsgálódásnak társadalmi téje van. Az Ilić-féle kutatások rámutattak, hogy a megkérdezett magyarok az emlékezeti tér megnyílása ellenére még 2003-ban is csak óvatosan beszéltek az 1944-ben „velük” történelemről. Foglalkoztatott, hogy miképp kutatható eredményesen, egyben méltósággal a mászárások „csendesnek” mutató emlékezte.

A csend(esség) vizsgálatának episztemológiai és etikai dimenziói

A „csend” kutathatóságának lehetőségeiről és perspektíváiról gondolkodó Németh (2017:17) az alábbiak szerint összegezte: „A csend megjelenési formáit és jelenségeit több egymásba fonódó dimenzió árnyalja. [...] Használatában, előállításában gyakorta a kutató is szerepet játszik, következképpen az interpretálásában a kontextuális és (inter) kulturális, az énikus és etikus, a tudatos és tudattalan, a kommunikatív és stratégiai vonások egymásba fonódnak. A csend analitikus szétszálazásában talán a kutató által közvetve vagy közvetlenül előállított, illetve az általa észlelt/értelmezett csend adhat fogódzót.”⁴ [...] Mindez lehetőséget

ad az in situ titokfejtés helyett/mellett a hermeneutikai munkaként felfogható nyomozásra.” Noha az idézett sorok elsősorban az interjú módszertanra vonatkoznak, a hallgatás megismerésére és értelmezésére vonatkozó kérdések és szempontok helytállóak lehetnek más társadalomtudományi módszertanok esetén is. Mivel az emlékezetkutatások esszenciálisan interdiszciplinárisak (Olick – Robbins 1999), így az 1944-es tömegmészárlások emlékezetének megismerésére több módszer alkalmazásával törekedtem én is.⁵ A továbbiakban felsorakoztatott vizsgálódási szempontok és kérdések az alkalmazott módszerek metszéspontjain fogalmazódtak meg, rendezésükhöz pedig az említett kötet kínált segítséget. Noha az episztemológiai és az etikai dimenziók teoretikusan szétszálazhatók, azok gyakori egymásba csavarodásuk miatt erre nem törekedtem, sőt, szándékosan tárgyalom őket együtt. A szempontok többsége szinte evidencia, de talán folyamatos újratudatosításuk nemcsak a vizsgálódások, de a „nehéz” témák nyomába eredő kutató személyes vívódásai során is támogatást kínálhat.

Minden vizsgálódás kulcsa a kutatási kérdés, ugyanakkor egy terhelt múltbeli esemény (*difficult past*) emlékeztetere vonatkozó kérdésfeltevés számos tekintetben lehet problematikus. Megfontolandó például, hogy a terhelt eseményt követően *mikor*, mennyi idő elteltével próbálunk meg kapcsolódó társadalomtudományos kérdéseket feltenni. Az időpont vagy időzítés aspektusa lényeges, hiszen előfordulhat, hogy egy személy vagy közösség (még vagy már) nem áll készen a sérelmek nyilvános tárgyalására (ideális esetben gyógyítására), más helyzetekben a társadalmi-politikai környezet nem teszi lehetővé a múltfeldolgozást. A szerencsétlenül időzítő kutató erőszakos-tülbuzgó igyekezete könnyen közösségidegenné válhat, és akár újratraumázó irányba is terelheti a folyamatokat. A jól célzott időzítést előzetes vizsgálódásokkal támogathatjuk meg, azaz paradox módon a csend nyomába „kell” erednünk, a lehető legempatikusabb módokon és a beavatkozások minimalizálásával. Az idő tényezőnél maradv ugyanígy kérdéses, hogy *meddig* feszegetjük magát a témát. Egy informális beszélgetés során kérdeztem rá – jó szándékkal – egy szociológus, hogy vajon meddig kell „1944”-ről beszélni, azaz mikor éri el a dialogikus emlékezet a célját, míg egy másik, hogy igazából mit is jelent a szerb-magyar viszonyok tekintetében a vágyottként címkézett „megbékélés”. Meglátásom szerint a kritériumot a *nyugvópont* irányja jelenti. A „dialogikus, diszkurzív emlékezet” (Csepeli-Papp 2025) és a „játékony felejtés” (Hirsch 2014) a feldolgozás és megbékélés kulcsmomentumai, ugyanakkor ennek ütemét és korlátait (az időbelit is) a vizsgált emlékezetközösség és a tágabb közösség társadalmi valósága⁶ jelöli ki.

A terhelt múlt csendesnek mutató emlékezetének megismerése gyakran nem csak az időzítés miatt lehet nehéz, de a tervezett kutatásunk *tárgya* okán is. Manipulálnak tűnő archívumok és igazságszolgáltatási eljárások, hiány és nyomtalanság, elkövetők személye, bűnösségbűnrész kérdése, traumatapasztalatok, mikroközösségek informális és zárt emlékezetgyakorlatai – mind nehezen megközelíthető téma. A kutatási kérdés lehatároltsága leszűkíti az ismeretszerzés lehetőségeit is, vele együtt az alkalmazható módszertanok készletét és alkalmazhatóságát

³ Az emlékezet a szociológiában betöltött szerepéről, valamint az emlékezet elméleti megközelítéseiről részletesebben lásd Kovács Éva (2012) munkáját.

⁴ „Az előbbiben a kutató a beszédhelyzetbe belevetettként használja laikus kommunikatív kompetenciáit, azaz a helyszínen (is) értelmezi a csendet. A másik esetben a kutató a csenddel utólag, az elemzés közben szembesül, s azt törésként, hiányként, beszéddel vagy tereléssel elfedettként azonosítja, azaz etikus szemlélettel igyekszik megfejteni.”, fejtette ki Németh.

⁵ Az alkalmazott módszereket az eredményeket bemutató részben ismertetem.

⁶ Ide értve a kapcsolódó hiedelmeket, csoporton belüli vagy csoportközi feszültségeket, vagy interetnikus gyakorlatok által kódolt határtartásokat.

is, de teljes mértékben meg nem szüntet. Az archívumok zártsága (lásd adathiány mint adat), az emlékhelyek és nyilvános emlékezetgyakorlatok hiánya, a közösség tagjainak (el)hallgatása mint performatív aktusok például mind beszédek, azaz vizsgálhatóak – és az idő előrehaladtával, az archívumok megnyílásával, a társadalmi-politikai környezet pozitív változásával, valamint a kutató iránti bizalom kialakulásával talán még a magas kockázatú témák is könnyebben megközelíthetővé válnak.

Ezen a ponton felmerül a „külsőség” és „belső tagság” szempontja is, azaz hogy „ki” és milyen *pozícióból* fogalmaz meg kérdéseket, és hogy ebből a pozícióból megoszt(hat)ja-e a megszerzett ismereteket. A kérdezői pozíció „csendességre” vagy (el)hallgatásra gyakorolt potenciális hatásainak a felismerése és tudatosítása kikerülhetetlen feladat, de önmagában már a kutatói vagy kérdezői pozíció beazonosítása is. A hallgatás és megszólalás lehetősége, írja Németh, „nem csak kontextus- és kultúrafüggő, hanem hatalmi pozíciók függvénye is. A csend többletjelentéseket, társadalmi és szerepviszonyokat sűrít: megbújhat mögötte az elhallgattatott (*being silenced*) alávetettség vagy a választott hallgatás ereje (*being silent*).” (Fivush 2010, idézi Németh 2017:7). A hallgatás tehát stratégiaként és hatalmi eszközként is értelmezhető, azaz az „alávetettek” cselekvési lehetőségeként, így nem csak az „elhallgattatók”, de a kutatói pozícióra adott válaszként is.

A kutatói szerepnél elidőzve, episztemológiai szempontból mindenkor aggályos a „csend” bolygatása már azért is, hogy olyan jelentéseket generálhatunk, amelyek egyébként nem létez(né)nek, hanem a kutató jelenlétével keletkeznek. Önmagában már a kutatóként való megjelenés és a megfogalmazott kérdések is képesek hatást gyakorolni a (csendes) emlékezettről való gondolkodásban, és annak jelentésformálásában – minden objektivitást célzó szándék mellett is. Egy interjún például már a kérdések is az emlékezet „helyei”, ahogyan a lezajló beszélgetések is. A kérdések feltétele magában hordozza az emlékezet fenntartásának következményét is, jelentsen ez hasznosat vagy kockázatosat az adott környezetben.

Ugyanígy kockázatot jelenthet a kérdés feltétele a vizsgálata bevonat egyének pszichés állapota tekintetében is, ezért mérlegelendő, hogy *ki, mikor, hogyan és hol* teszi fel a kérdéseit, és hogy *mire* (nem) kérdez rá. A kérdésfeltevő személye a tagságon és hatalmi pozíción túl a kutatói tapasztaltság, szakmaiság, az empátikus készségek, a vélt kutatói szerep (alkalmanként küldetés), a képviselt értékek, valamint – a bizalmat is növelni vagy csökkenteni – képes érintettség tekintetében is hathat az előrehaladásra. Az ismeretszerzés időpontja az esemény óta eltelt idő miatt fontos, amint arról már esett szó, de érdemes letapogatni azt is, hogy a műtfeldolgozás és gyógyulás (Herman 2019) mely szakaszában tart(hat)anak a bevont személyek és közösségek, egyúttal figyelembe véve az eltérő kulturális kódokat is.⁷ Egyes menekültekkel felvett interjúk élesen jelzik e szempontok relevanciáját (Rosenthal 2013), amit jómagam is már megtapasztalhattam: egy, a családját elvesztő és kínzásoknak kitett személy pszichés állapotáról a szociális

munkái jeleztek, ami kijelölte az ismeretszerzés szigorú kereteit is.⁸ A férfi helyett a háztartásban vele élő több mint száz kismadár „beszélt” arról a „traumatapasztalatról”, amit ő maga vélhetően nem így nevezett (volna) meg. A kutatónak, aki – az esetek zömében – nem terapeuta-ként az esetleges pszichés károk minimalizálására törekszik, különösen oda kell figyelnie az érzékeny kérdésfeltevésre, ami nem egyszer a *kutató (el)hallgatásához*, vagy a kérdések túlfinomkodásához, túlbonyolításához vezetnek. Jómagam 1944 kapcsán a bűnösség lehetőségének firtatásába bonyolodtam bele, ráadásul az interjúalanyom otthonában. A vizsgálódás *helyszíne* szintén hatást gyakorolhat az ismeretszerzésre: egy otthoni környezetben zajló beszélgetés a bizalom épülését és a megszólalás esélyének növekedését szolgálhatja, és számos kiegészítő (harmonizáló vagy épp feszültséget keltő) adatot is kínál vizuális források (családi fotók, ereklyék) által. A traumahelyszínen – 1944 esetén a tömegsíroknál – zajló beszélgetések veszélyét a negatív érzelmek túlsordulásának vagy az újra-traumatizálódásnak az esélye jelenti. És bár született az a benyomásunk, hogy a narratívaformáló hozzátartozók magabiztosan osztják meg családjuk történeteit akár a tömegsíroknál is, tapasztalataim alapján az ő elbeszéléseik is, a sokadik megosztás ellenére is, fájdalommal telik, még az otthoni védett környezetben zajló beszélgetések során is.

A csend(esség) és (el)hallgatás nyomában járva fel kell tennünk azt a kérdést is, hogy a vizsgálódásunk során egyáltalán mit tekintünk *adatnak*. Talán a csendként érzékelhető hiányt a legnehezebb észrevenni és kezelni a társadalomtudományi kutatásban, írja Németh (2017:6), ám az alapos vizsgálat feltárhatja, hogy a *forráshiány maga is adat*, ugyanis egy sajátos perspektívából beszélő hang hiányát jelenti, ezért magyarázóerővel bír. Ha a csend aktusára kommunikációs stratégiaként és hatalmi eszközként tekintünk (Fivush 2010, Kovács 2011, idézi Németh 2017), akkor a beszéd hiánya mindenkor adat – miközben a „túl sok” beszéd (fecsegés) gyakran épp elfed, leplez. A *taktika*, idézi Németh de Certeau (2010) gondolatát, „mint a hatalomnélküliek fegyvere, valójában a fennálló rendet, az elvárásokat használja az ellenálláshoz”, és ilyenkor a válaszok megtagadása „helyett a mellébeszélés, konfabulálás vagy az elhallgatás eszköztár választják” (2017:11). Hasonló technikaként tekinthetünk az *ismétlésre vagy túlbujánzásra* is, amely elvonja a figyelmet az esetleg feszültséget keltő elemekről, esetünkben például a magyarországi közigazgatás bácskai jelenlétének jegyeiről az ezerkilencszáznegyvenes évek első felében. Ugyanígy, egy nehéz múlthoz kapcsolódó emlékmű elbujánzása (ismétlődése) felvetheti a gyanúját, hogy ezzel esetleg egy másik helyi történelmi esemény emlékét homályosítják el, tudatosan vagy tudattalanul.

Minden érzékenységünk, figyelmünk és igyekezetünk ellenére előállnak olyan helyzetek, amikor valóban *nem találunk adatot*. A magyar nyelv személyes névmásainak köszönhetően például egyes anonim módon rögzített elbeszélésekben vagy tanúvallomásokban kihívást jelent nemekhez kapcsolódó vagy klasszikus szociodemográfiai ismeretekhez jutni. Esetünkben például a nemre utalhat az elbeszélő neve (elbeszélt megszólítás esetén), a családban

⁷ Számos kultúrában a nyugat-európai értelmezésektől egészen eltérő módon értelmeznek fájdalmas történeteket, különösen erőszakkal mélyebben átitatott társadalmak esetén. Az erőszak felfogható „megszokottként”, „normálisként”, míg a „nyugati” kutató (kulturális vagy pszichológiai értelemben vett) traumát lát, sokszor reflektálatlanul. A poszt-kolonializmus irodalmának köszönhetően e nyugati „tekintet” (Kovács 2006) beazonosítható.

⁸ Az interjút a „Compulsive coexistence. The integration processes of refugees in the Cretan society” című nyári egyetem során készítettük Micsinai Istvánnal Krétán. A 2019. július 7-15. között zajló nyári egyetem vezetői Fokasz Nikosz, az ELTE TáTK egyetemi tanára és Aristeidis Tsantiropoulos, a Krétai egyetem docense.

megjelölt pozíció (pl. az áldozatról, mint férjéről nyilatkozik), tevékenységforma (pl. „a barátaimmal ott leselkedtünk”, „kibóltam” stb.), vagy tárgy („nem maradt nadrágom”). Ugyanakkor gyakran találhatók olyan szemelvények, ahol semmi nem utalt az elbeszélő nemére. Egyes szövegekből néha csak felsejlik a kor, a végzettséget jelző információ vagy egy lakhely, de ez sem általános, mint ahogyan a társadalmi státuszra vonatkozó adatok sem. Megemlékezések résztvevő megfigyelésével nyerhettünk némi ismeretet a korosztályt és nemet illetően, de a közösségi médiában ezek gyakran azonnal felszívódnak az emlékhelyekhez kapcsolódó recepciók megismerési szándéka esetén.

Eredményes adatgyűjtés esetén az *adatok értelmezésének*, az *eredmények sorsának*, *megosztásuk és megoszthatóságuk* feszítő kérdéseivel is megkerülhetetlenül szembesülünk. Az utóbbi dimenzió tekintetében Bakó Boglárka antropológus így írt: „A belső tudás elnyerése csak közösségi tagként [már nem idegen - KE] érhető el, ez a hosszú, aktív terepmunka alatt idővel magától adódik. [...] A probléma ott van, hogy aki rendelkezik a »közösségi tudással«, annak tudnia kell, hogy a meglévő információiból mi az, ami megírható, publikálható, és mi az, ami nem. Kérdés csupán az, hogy rendelkezik-e egy kutató a »közösségi tudással«?» (2004:393) Bakó szkeptikus ennek teljességét illetően, és a véleményét osztva e tekintetben az is hozzátéhető, hogy a közösség tagjaként sem mindig teljes ez a »közösségi tudás», hozzátartozóként sem az – sőt még ezek metszetében sem.

Elidőzve ennél a dimenziónál, különösen érzékeny témák esetében a közösség belső törésvonalai is tovább nehezítik a kutató helyzetét, amint a korábbi lokális konszenzusoknak ellentmondó új eredmények is. Vajdaságban például elterjedt felfogás, hogy az államszocializmus időszakában teljes „csend” övezte a tömegmészárlások emlékezetét. Úgy vélem, leginkább „határtartó csendességről” van szó (még 1945 és 1990 között is), miközben a megemlékezési szertartásaikon rendszerint felidézik a teljes tabusítás időszakát, és számos friss publicisztika (Matuska 2015; Mező 2023; Botlik 2023; Bogner és Mészáros 2023) rá is erősít erre a felfogásra. Ugyanígy, míg a tömegmészárlások emlékezetének kulturálissá válásának lehetünk szemtanúi, szociológiai vizsgálatok (Ilić 2003) korábban a hallgatás falára, a jelenben pedig a visszafogott kommunikációra hívják fel a figyelmet.⁹ A leírt feszültség nem „csupán” a közösség önmagáról alkotott képe, vagy kisebbségi-etnopolitikai stratégiái miatt fontos, hanem a többség által alkotott kép miatt is, amelynek a szerbiai társadalmi és politikai terében is tépje van, mint a legtöbb (álavetett) kisebbségi – (domináns) többségi viszony esetén. Amennyiben egy kisebbségre a hatalomhoz való korlátozott hozzáférés értelmében (is) tekintünk, nem hozzuk-e őket esetleg kedvezőtlenebb társadalmi-politikai helyzetbe, ha „csendesnek”, óvatosnak, megosztottnak, bizonytalanoknak, esetleg bizalmatlannak festjük le őket – vagy épp az ellenkezőleg, határozottan tetterősnek?

Másképp fogalmazva, az eredmények okozta *veszélyeztetés* vagy *kitétség* lehetőségeit nem téveszthetjük szem elől, amint annak kérdését sem, hogy *miképp adjuk át* a megszerzett tudást akár a többségnek, akár a vizsgált

kisebbségnek. A hallgatás-megszólaltatás momentuma magában hordozza a „ki szólaltathat meg kit?” és a „ki érthet meg kit?” hermeneutikai és etikai kérdéseit is, amire Robert R. Berkhofert hívtá fel a figyelmet (2000:145) a hang és a nézőpont történeti munkákban betöltött szerepének kérdéskörét vizsgálva. Egyrészt a többség mint a hegemon narratívák fenntartói által az új hangok nehezen integrálhatóak¹⁰, hiszen az megköveteli a nézőpontváltást és a többszólalúságot (Berkhofer 2000; Gyáni 2010; Kovács 2006, idézi Németh 2017:6). Az új felfogások meghallása nem akadálymentes a sajtócsoporton belül sem, különösen az olyan tagolt közösségekben, mint a vajdasági magyaroké.

Elidőzve a hatalom, a hermeneutika és az etika metszéspontján, Steinar Kvale (2006:485) hívja fel a figyelmet arra, hogy „az interjúernek értelmezési monopóliuma van az elhangzottak felett”, amely állítás könnyen vonatkoztatható más módszertanokra is.¹¹ Különösen, ha a megfigyelő-kérdező a terület szakértője (például terapeuta vagy kvázi-terapeuta), így szakértőiként nyilatkozik meg, a „helyes” ismeret és értelmezés birtokában. A kérdés itt az, hogy miképp viszonyulhatunk a vizsgált személyek vagy csoportok „helytelen” vagy „téves” megéléseihez, tudásaihoz? Képesek vagyunk-e tisztelni azokat, és tudjuk-e méltósággal kezelni az eltérő ismeretek okozta feszültséget? Amennyiben egy kutatást követően téves ismeretek birtokosaiként mutatjuk be a megkérdezetteket, vajon megmarad-e válaszadási hajlandóságuk a jövőben? Nem járulunk-e kutatókként hozzá mi magunk is az elhallgatás, csendesség fenntartásához? Ugyanígy, az inkább hallgatásba burkolózó lakosság esetén például *gőgös* cselekedet-e tudatosan megtörni a „csendet” kutatási kérdéseinkkel és eredményeinkkel, céljaink szerint a tudományt és a helyi interetnikus viszonyok javítását szolgálva? Vajon azzal szolgáljuk inkább a méltóságot, ha elfogadjuk a hallgatás igényét és visszakozunk? Am szabad-e távol maradnunk (meddig és milyen szintig), ha a tudományos eredmények arra sarkallnak, hogy a fájdalmas emlékek feldolgozásának hatékony eszköze a tudatos múltfeldolgozás, amihez viszont ki kell lépni a csend biztonságából? Valójában persze ez a javító szándék is rejthet némi fölénnyességet, hiszen mi kutatókként ismerni véljük a „helyes eljárást” és bízunk az eredményeink kizárólagos pozitív hozadékaiban.

Ugyanígy felvetheti a gőg gyanúját az is, hogy kutatókként mi döntjük el, „kiknek” a fájó emlékeivel foglalkozunk mélyebben. Például ha egy áldozati csoport az etnopolitikai vállalkozók erejére támaszkodik sérelmei elismertetése érdekében, akkor ez „csak egy újabb” emlékezetpolitikai játszma esete – és megszűnik a tudományos érdeklődés? Ugyanígy, mivel „akkor mindenki ölte a másikat”, amint az egy konferencián megjegyzésként elhangzott, talán az 1944-es vajdasági tömegmészárlások esete már nem is érdekes? Egy vajdasági szociológus

¹⁰ Lásd Baumann Tímea (2016) kiváló elemzését a szlavóniai magyar kisebbség délszláv háborús emlékezetéről.

¹¹ Kvale arra is figyelmeztetett, hogy magát az interjú párbeszédnek nevezni alapvetően félrevezető, annak ellenére, hogy ez bevett gyakorlat. Az interjú egy olyan találkozó, ahol a kérdező információkat szerez a másik személytől, meghatározott céllal. A párbeszédet ezzel szemben az a közös erőfeszítés jellemzi, hogy az egyenrangú partnerek beszélgetés útján felleljék a valódi megértést és tudást (2006:484).

⁹ A kutatási eredményeket a doktori értekezés mutatja be részletesen, amely elérhető az ELTE Digitális Intézményi Tudástár (lásd <https://edit.elte.hu/>) felületén. Jelen írás egyes elemei a dolgozatban is olvashatóak.

megítélésében a téma „megkésett”, egy másik szerint „már” mással kellene foglalkozni, a harmadikuk érdektelennek találta. Ez a távolságtartó kutatói attitűd nem zárja-e el az utat mindattól az új tudástól, amit egy-egy eset, a szenvedéstörténet és a feldolgozási kísérletek – méltóságot is szem előtt tartó, megfontolt – elemzése kínál? Azok a vajdasági kutatók, akik családjilag érintettek a tömegmészárlásokban, támogatónak viszonyultak a téma vizsgálatához, más helyi, magyarországi és külföldi társadalomkutatóval együtt. Az érintettség, az új tudományos ismeretek ígérete, az unalmasság gyanúja, a világnézetek árnyéka (a kiadók vagy a média esetén), a kutatói gőg hatni képesek a „csendességről” alkotott ismereteinkre a *tudományos élet berkein belül is* – és bizonyára a csendesség, (el)hallgatás fenntartására is. Ez utóbbiban jelentős szerepe van magának a kutatónak is: kitart-e a téma mellett, belefárad-e, „másodlagos szemtanúként” (LaCapra 2006)¹² kap-e mentális megtámogatást, kivel osztja meg az ismereteit, publikálja-e, visszajuttatja-e a vizsgált közösséghez, foglalkoztatja-e a recepció? Amennyiben marad ereje, kitart az elhivatottsága, és kidomborítja a nyugvópontok irányába hatni képes jó gyakorlatokat, esélyt kínálhat a diszkurzív emlékezetgyakorlatok számára. A jó gyakorlatokat pedig maguk az adott közösségek hozzák létre és legitimálják, ellenkező esetben ellenállást szülhet a legjobb szándékkal megfogalmazott kutatói javaslat is.

Egy gondolat erejéig témám tekintetében meg kell említenem a tudományos kutatások legfelső szintjét is, az akadémiai szintet és annak a „csendesség” fenntartására gyakorolt lehetséges hatását. Az áldozatok számának, továbbá az eseményeknek a tudományos tisztázására vállalkozott a 2009-ben felállított Magyar-Szerb Akadémiai Vegyes Bizottság, a kutatásokat mint múltfeltáró aktusokat az interetnikus megbékélés szolgálatába állítva. A bácskai megemlékezési szertartások során is rendszeresen hivatkozott pont a Bizottság munkája, amelynek feladata a „tényszerű” számadás a történelem e vitatott eseményét illetően. Mivel az eredményekről visszafogottan oszтанak meg híreket, a megosztó kérdéseket (lásd bűnösség) pedig eleve nem is érintették, feltehető a kérdés, hogy ez a vállalkozás milyen mértékben tudott hozzájárulni a „hallgatás falának” lebontásához.

A fentiekben röviden felvázolt szempontokkal a „csendes” emlékezet nyomába eredő kutató szembe találhatja magát. A felsorolás a teljesség igénye nélkül született és a felszín karcolja, a szándéka ugyanis az volt, hogy tematizálja a „csendes” emlékezet tudományos megismerésének lehetőségeit, kitérjen annak inherens jegyeiből fakadó korlátokra és egyes etikai szempontokra, illetve hogy felhívja a figyelmet a kutatói attitűdöknek az emlékezetre gyakorolt lehetséges hatásaira. A továbbiakban röviden bemutatom azokat az eredményeket, amelyek a fenti szempontok mérlegelése mellett születtek, példát hozva a „csendes” emlékezet vizsgálatának lehetőségeire, egyben rámutatva arra is, hogy milyen tényezők járulnak hozzá a „csendesség” fenntartásához, köztük a tudománytermeléssel.

A „csendes” emlékezet nyomában: az eredmények¹³

A tömegmészárlások helyi emlékezetének feltérképezéséhez interdiszciplináris megközelítést választottam és különféle emlékezhelyeket elemeztem, elfogadván azt a megközelítést, hogy árulkodnak az őket létrehozó közösségek karaktereiről és társadalmi szükségleteikről.¹⁴ A kapcsolódó emlékezhelyek és –termelés megismerésére az úgynevezett *integráló módszer* (Moran-Ellis 2006) alkalmazásával vállalkoztam. A kutatási módszerek kapcsolásánál akkor beszélünk integrációról, ha olyan sajátos kapcsolat jön létre a módszerek között, ahol azok megőrzik paradigmatiságukat, de összekapcsolódnak abból a célból, hogy a vizsgált jelenség(ek)ről „többet” tudjunk meg. Elemzésemben az alapvető kapcsolódást maga a kutatási kérdés tette lehetővé, és bár a kiválasztott emlékezhelyek eltérő módszerekkel voltak megközelíthetők,¹⁵ az elemzési szempontok minden esetben megegyeztek.¹⁶

Első lépésben olyan múltbeli irodalmi reprezentációkat vizsgáltam, amelyek a kommunikatív emlékezet elevenségének a nyomait hordozták, ezzel megkérdőjelezve a tabusítás okozta nyilvános „csend” lokálisan elterjedt felfogását is. Az 1990-es „csendtörés” pillanatában rögzített tanúvallomások kvalitatív tartalomelemzésére (ATLAS.ti) vállalkoztam, amely módszer terjedelmes „szövegek elemzése révén azok »kézzelfogható« kontextusára, a hozzájuk kapcsolódó beszélőkre, vagy a bennük és általuk megfogalmazott társadalmi környezetre vonatkozóan igyekszik megállapításokat tenni”, írja a közgazdász-szociológus Géring Zsuzsanna (2014:9). Ezt követően a vajdasági etnográfus, Papp Árpád (2016a) vezette kutatás során rögzített elbeszélések tartalomelemzésével ellenőriztem az emlékezeti jegyek változásait. A kapott eredmények megerősítették a kommunikatív emlékezet kitapinthatóságát, egyúttal rámutattak arra az óvatos, határtartó, áldozat- és kegyeletfókuszú, egyben inkluzív interetnikus attitűdre is, amely kijelölte az emlékezetformálódás jövőbeli irányát. Tesztelve ezek fennmaradását, a jelenbeli emlékezettermelési formák közül dokumentumfilmmel, színházi performansszal, ezek recepciójával, végül a megemlékezési szertartásokkal foglalkoztam.

A jelenben zajló emlékezettermelési gyakorlatok megismerése céljából elsőként a dokumentumfilm mint emlékezhely felé fordultam. A történelmi dokumentumfilm olyan „tanúbizonyosság, amely nem tökéletesen tükrözi a társadalmat, hanem az általa elvégzett szelekción és kombináción keresztül újraértelmezi, ártértékeli annak a gondolkodásmódját, elvárásait”, írja Pierre Sorlin

¹³ Lásd 9. számú lábjegyzet.

¹⁴ Ahhoz, hogy kirajzolódhasson az emlékezetformálódás íve, továbbá hogy felismerhetővé váljanak a jelentősebb változások és a mélyen húzóódó, állandósult jegyek is, fel kellett tárnom az 1990-es törést megelőző, majd a „csendtörés” időszakában megragadható jelenségeket és viszonyulásokat is.

¹⁵ Az eljárás lehetőséget kínál az ellenkező formák közti feszültségek feltárására is.

¹⁶ Röviden összegezve ezek az alábbiak: az emlékezettermelés alanyai és tárgyai, módosatai és ezek meghatározó jegyei, motivációi és üzenetei, különféle reprezentációi, ide értve az „áldozati” és „elkövetői”, illetve az (inter) etnicitáshoz kapcsolódó megjelenítéseket is.

¹² Számos segítő szakmában elterjedt a segítő szakemberek mentális és pszichés megtámogatása különféle gyakorlatok, elsősorban a szupervízió és coaching alkalmazásával. Vajon az emlékezetkutatók, különösen a másodlagos szemtanúkká váló kérdezők esetén mikor lehet indokolt egy ilyen jellegű gyakorlat, tehetjük fel a kérdést.

teoretikus felfogását is idézve Pócsik Andrea (2003). A film mint reprezentáció nem csupán a jelentések hordozója vagy azok újragondolásának serkentője, hanem hordozza mindazt a (mikro)társadalmat, amelyben megszületik: a szerző szándékát, az adott kapcsolat-rendszereket, a társadalmi pozíciókat – és magát a rezsimet. A filmek elemzésénél bemutatott reprezentációk megragadásán túl azonban a bemutató és a bemutatott viszonyára is rá kell kérdezni, hívja fel a figyelmet Sárközy Réka (2011). Annak érdekében, hogy elkerüljem a kiválasztott dokumentumfilm¹⁷ filmesztétikai elemzését, Erőss Gábor (2018) filmszociológus kapcsolódó megközelítéseit hívtam segítségül. Következő lépésben a performansz-elemzés módszerét alkalmazva igyekeztem feltárni egy kapcsolódó színházi előadás¹⁸ mint a tapasztalatok közös feldolgozására alkalmas emlékezhely jegyeit. Először az expliciten megragadható reprezentációkat és az alkalmazott színházi eszközöket, majd az alkotók szándékát és a műhöz való viszonyát vizsgáltam a recepciók mellé helyezve.

Végül azt elemeztem, hogy a bácskai magyarság miképp emlékezik meg közösen az 1944-es tömegmészárlások történetéről, miképp szervezi rítusait, vagy *megemlékezési szertartásait*, ahogyan Paul Connerton nevezi (1997). Mint a korábbi eljárásoknál, úgy itt is a kijelölt szempontok szerint végeztem az elemzést, a megemlékezési szertartások vizsgálatára alkalmas részt vevő megfigyelés módszerével.¹⁹ Interjúzással további információkat nyertem, elmélyítve a részt vevő megfigyeléssel szerzett tudást. A paradigmatiskus módszertanokkal kinyert adatokat mindig a következő lépésben alkalmazott módszertanhoz kapcsoltam hozzá az értelmezést követően, és a teljes elemzési folyamat végén átfogóbb – abduktív jellegű – megállapításokat tettem. Jelen írásban az „egész” megismerése felé lassan haladva, fokozatosan építkezve megszerzett ismeretekről adok számot.

A megállapításom az, hogy az 1944-es tömegmészárlások emlékeztetéhez visszafogottan viszonyuló attitűd, azaz a „csendesség” szilárdan tartja magát, és a hallgatás fala, ha meg is repedt, leomlani nem tudott. A vizsgált emlékezhelyek mint partikuláris emlékezet-megőrzési kísérletek száma ugyan egyre növekszik, de a nemzedékek közti átadás sikertelen, és a szélesebb lakosságot nem érik el. Azokba az inkluzív emlékezeti „jó gyakorlatokba” ugyanis, amelyek lehetőséget teremtenek a történetek feldolgozására, csak egy szűk kör kapcsolódik be. A félelmek továbbélése, a teljes fokú szolidaritás hiánya a csoport- és sorstársak részéről, a hétköznapi érintkezésekkel átszőtt, gyakran interetnikus együttélésből fakadó visszafogottság, továbbá egy-egy fajsúlyos kérdés nyitott végűsége továbbra

is a megnyugvás akadályában áll. Arra a következtetésre jutottam, hogy bár az igen szűk emlékezetközösség igyekszik élővé tenni „1944” kulturális emlékeztetét, erőfeszítésük teljes körű sikeressége mégis megkérdőjelezhető, hiszen az emlékezet intézményesülési foka gyenge, és nem vonzza be a többséget. „1944” ezért még nem vált teljes körűen és/vagy nyíltan a közösség ügyévé, így emlékezet gyógyító potenciálja sem tud érvényesülni. A következőkben felvázolom, hogy mely tényezők járulnak hozzá az emlékezet „csendességének” fenntartásához a jelenben, de ennek megértéséhez vissza kell pillantanunk az elmúlt 80 évre is.

A „csendes” emlékezet mögött meghúzódó tényezők

Az 1944-ben lezajló tömegmészárlások kommunikatív emlékezte, bár visszafogottan és merev kommunikációs határok közé szorítva, de eleven volt a jugoszláv államszocializmus évtizedeiben is. Az 1990-es évek balkáni háborúja küszöbén, a jugoszláv politikai paradigmaváltás időszakában rögzített elbeszélésekben megragadható az a narratív gerinc, amely a mészárlásokat követő 35 év során „csendes” formálódott a helyiek körében. A titoizmus időszakának társadalmi, politikai és kulturális kontextusa, a társadalmi nyilvánosság teréből kizáródva formálódó szűkszavúság, a korábbi politikai és közösségi tapasztalatokból fakadó óvatosság, az uralkodó (partizán) narratíva megkérdőjelezéséből eredő félelem, és nem utolsósorban a kivégzettek gyakran „nyomtalan” eltűnése formálta „csendessé”, bizonytalanná téve magát az emlékezés tartalmát és formáját. Az emlékek lehorgonyzására alkalmas társadalmi koordinátarendszer szűkössége okán az emlékezet lokalizációs gyakorlata szűk területen volt lehetséges, ami a történet amúgy is természetes zsugorodási folyamatait tovább karcsúsította.

Az emlékezet terének megnyílásával a vajdasági emlékezetpolitikai vállalkozók, köreikben elsősorban hozzatartozókkal és túlélőkkel, „másképp” beszéltek el a történeteiket. A délszláv háború eszkalálódása során az ultra nacionalista etnopolitikai aktorok ugyanakkor olyan narratív környezetet teremtettek, amelyben a megemlézőknek kiemelt figyelmet kellett fordítaniuk a békességet fenntartani képes interetnikus szabályokra, „*határoknak*”.²⁰ Noha a háborút követő mintegy két évtizedben elszaporodtak az emlékhelyek és „1944” emlékezte fokozatosan kulturális-sá változott, a tömegmészárlásról csakis azon a visszafogott, óvatos, határtartó módon volt lehetséges beszélni, mely illeszkedett a több évtizeden át formálódó interetnikus szabályrendszerhez. A jelenben sincs ez másként. Az interjúk során rákérdeztem, hogy vajon lehet-e beszélni a tömegmészárlásokról, és jellemzően igenlő választ kaptam. „*És szerintem most már teljesen egészében szabad erről beszélni. Az másnapra tartozik, hogy sokan nem mernek erről beszélni. - És ők még félnek, úgy érzi? - Szerintem igen.*” A fiatalok is

¹⁷ „Jelöletlen tömegsírok” (YouTube 2009), 2007-es magyar dokumentumfilm, rendezője Sándor János, forgatókönyvírója a téma történész kutatója, egyben harmadgenerációs hozzátartozó, Forró Lajos.

¹⁸ A budapesti Katona József Színház és a Szabadkai Nép-színház Magyar Társulata 2013 őszén mutatta be a „Vörös” című koprodukcióját, először Szabadkán, majd néhány hét múlva Budapesten (katonajozsefszinhaz 2013; szabadkaiszinhaz 2013).

¹⁹ A módszer alkalmazása lehetővé tette, hogy megértssem a megemlékezések céljait és funkcióit, a szertartások lokációit, a kulcsszereplőket, a választott időpontokat, az alkalmazott szimbólumokat, a koreográfiát, a résztvevőket és távolmaradókat, az interetnikus viszonyok és az etnicitás megjelenítését, az áldozatiság jellegét, az áldozatok és elkövetők reprezentációját, a kommunikált jelentéseket, értékeket, üzeneteket.

²⁰ A „csendesség” vizsgálatakor nem csupán azt kell megértenünk, hogy miről (nem) beszélnek, hanem azt is, hogy miképp (nem) teszik ezt. Annak ellenére, hogy az etnikai-alapú reprezentációs kísérletek tere a jelenben tágas, illetve egyes megemlékezők tovább tágitják és alkalmanként meg is sértik azokat az interetnikus mentális „határokat”, amelyeken belül az etnikai hovatartozás szimbolikus kifejezésére lehetőség nyílik, a helyiek továbbra is úgy teszik ezt, hogy szem előtt tartják a helyi „másikkal” formált „határvonalat”. Következésképp, az 1944-es mészárlások „csendes” emlékezte felfogható kulturálisan kódoltként is.

bizonytalanok voltak: „*Miért titkoljuk mi ezt ennyire?*” – fogalmazták meg egy csoportos interjú alkalmával 2016-ban egy bácskai gimnáziumban, utalva az emlékezés visszafogottságára (Kövágó 2018). Amikor a „Vörös” című 2013-as színházi előadás megtekintésére bátorító szabadkai jogász-politikus azt nyilatkozta (videa 2016), hogy a darab a „csendtorés” kiváló eszköze, akkor feltehető a kérdés, hogy miért van erre szükség húsz évvel a paradigmaváltást követően is. Mi húzódik e „permanens csendtorés” háttérben?

Hogy az ezredfordulón miképp vélekedtek a vajdasági magyarok az 1944-es tömegmészárlásokról, arról Vladimir Ilić (2003) számolt be. A szerb szociológus azt vizsgálta, hogy a Vajdaság területén élő népcsoportok miként viszonyulnak a korábbi atrocitásokhoz és sajátcsoportjuk felelősségéhez. Rámutatott, hogy a magyar válaszadók közel 40 százaléka rendelkezett pontos ismerettel az 1944-es eseményekről, ugyanakkor a bűnösök megnevezésében több mint egy negyedik a kommunista hatalmat, közel 20 százaléka a fasisztákat és kollaboránsaikat jelölte meg, míg további egy negyedik „nem tudta”, ami szerinte *konformizmusról* árulkodott. Azt illetően, hogy milyen módon nehezítették meg a kutatás időszakában a vajdaságiak életét a magyarság ellen elkövetett bűntettek, a magyarok abszolút többsége egyáltalán nem jelzett zavart. Mivel a szerb válaszadók véleménye jelentős eltérést mutatott, a kutató gondolkodott a különbséget alakító lehetséges tényezőkről, ám a *titói emlékezetpolitika* lehetséges negatív hatásaira nem tért ki. A magyarság konfliktuskerülő és óvatosan kommunikáló attitűdjének kialakulásában olyan tényezők is szerepet játszhattak, mint az 1944-es események tabusítása az 1942-es razzia emlékezetének ápolása mellett, vagy a (fasiszta) magyarság bűnösnek való kezelésére a hivatalos titói narratívában. Nem zárható ki, hogy a helyi magyarság körében is intenzív volt az emlékezet, ami a konfliktuskerülésben, az óvatos kommunikációban, és a Matuska Márton-féle publicisztikákban (1990, 1991) is megjelenő „felejtési szándékban” érhető tetten. Az 1944-es őszi események emlékezete tehát megragadható volt a magyarság körében, de erről a tudásról – akár sejtésről – visszafogottan számoltak be. Ilić figyelmeztetett, hogy „a megkérdőjelezett magyarok jelentős számának ösztönzéstől önmagában véve is jó mutatója annak, hogy veszélyeztetve érzik magukat.” (2002:67–68). Megítélésem szerint Ilić eredményei a hallgatás falán túl a ’44-es események széleskörű *feldolgozatlanosságára* és az ehhez szükséges *eszközök hiányára* is rámutattak, amelyet csak tovább terhelt az 1991 és 1995 között zajló balkáni válság, és az 1999-es NATO bombázások.

Ilić arra is kitért, hogy a magyarok húsz éve a szerbeknél nyíltabban beszéltek a *sajátcsoport bűneiről*: 68%-uk hozott példát a II. világháború alatt a szerbek ellen elkövetett bűntettekről, amellyel a szerbektől eltérő mintát rajzoltak fel. Ez a viszonyulás, véli Ilić, a felelősség felvállalása, a „sokkal tartózkodóbb és kevésbé elferdített [...] reális látásmód” jó táptalaj és minta lehet a „múlttól egyre kevésbé megterhelt viszony kiépítésére” a térségben (64–63). Az általam később vizsgált emlékezetgyakorlatok ugyanakkor egy jelentős hiánya is rámutattak, mégpedig az 1941–1944 közötti időszak eseményeinek,²¹ ill. a helyi magyarság ebben betöltött szerepének emlékeztérére. Ők ugyanis jellemzően a magyarországiakra ruházták a felelősséget, míg a szerbség az akkori kommunista

vezetésre 1944 őszének a bűncselekményeit, illeszkedve a széles körben elterjedt szerb áldozati narratíva főáramához. Egyetértvén Ilić állításával, a magyarság előrébb jár a sajátbűnök feldolgozásában, amit „1944” razzia alapzatának széleskörű konszenzusa is visszaigazolt. Ezzel együtt azonban a helyi zsidóság jogfosztásában játszott szerepük felismerése és feldolgozása még várta magára, ami a „csendesség” fenntartásához is hozzájárulhat, csak épp a sajátbűnök oldaláról.

Megállva a „bűnösség” kérdésénél, az 1944–45-ös kivégzések – vélt és/vagy valós – indokainak témakörét illetően azt találtam a tartalomelemzések során, hogy a razziarészvétel és az etnikai hovatartozás meghatározó jelentőséggel bírt a kivégzések magyarázatában. Ezen indokok segítségével, ill. további háttér okok keresésével és felállításával, és alkalmanként a kognitív disszonancia mechanizmusaival – a „nyilaspartiság” súlyának a zsugorításával vagy más csoportok szenvedésének a félreállításával is – próbálták meg az elbeszélők értelmezni és feldolgozni az eseményeket. Ennek a kognitív és pszichés munkának azonban gátját jelenthette a sajátcsoporton belüli törésvonalak kialakulása, a sajátbűnök terhe, a véletlenszerű kivégzések ténye, a kivizsgálások elmaradása, és a csoporttagság alapú retorzió társadalmilag feldolgozatlan emlékei. Ezt tovább fokozhatta a hatóságok által Csúrog, Mozsor és Zsabyta teljes magyar lakosságára *kollektív bűnösséget* kirovó ítélete, amelyet csupán 2014-ben töröltek el a már szerbiai jogalkotók. A korábbi ítélet nyomai azonban nehezen szívódnak fel. Amikor 2013-ban belescapott a villám a magyar áldozatok számára frissen felállított figuratív emlékhelybe, egy helyi szerb lakos az alábbi nyilatkozatot tette: „*mindenki tudja, hogy ateista vagyok, de ez, higgyék el, egy isteni jel. (...) Oda nem ártatlan embereket temettek el, hanem olyan gonosztevőket, akik részt vettek az 1942-es razzia során a csúrogi szerbek lemészárlásában. Számukra nem kellett volna emlékművet állítani*” (Vukimirović 2013). Egy csúrogi származású túlélő megítélésében mindaddig nincs is esélye a korábbi beidegződések feloldásának, amíg helyi emléktáblák a „magyar fasiszták” tetteire emlékeztetik a fiatalokat. „*Magyar fasiszták [mint elkövetők], és jönnek a szerb partizánok nevei, akik a harcban elesetek, és azoknak a fiataloknak mi mindig fasiszták leszünk*”, mesélte.²² Az emlékezeti vállalkozóknak köszönhetően azonban léteznek megbékélést erősítő gyakorlatok is, amelyek kulcsseleme a személyes kapcsolódás: „*Talán az egymás közti kapcsolat az nagyon fontos. Én láttam Csúrogon, hogy akkor, amikor meglett a kapcsolat köztünk a [szerb] bizottság tagjaival és köztem. [...] Egészen más. Tehát nem bántották tovább az emlékművet.*” Az 1944-es újvidéki emlékmű állítása körüli jelenlegi krízis (szmsz 2022; beta 2022) a felek közti kapcsolódás és az előremutató párbeszéd hiányára utal – a helyi magyarságon belül is.

A sajátbűnök tisztázatlansága jelen van mind közösségi, mind individuális szinten, és ennek a feszültségét a rehabilitáció jogi lehetősége nem tudta teljes körűen feloldani. A rehabilitációs folyamatokat két interjúalany²³ is kritikával illette, de ennek részletezésére itt nincs mód. A „csendesség” háttérének vizsgálata szempontjából itt azt érdemes kiemelni, hogy az eljárás komoly egyéni

²¹ Lásd A. Sajti Enikő (1987), Ózer Ágnes (2015), és Margittai Linda (2023) történetek releváns munkáit.

²² Interjú Teleki Júliával. Óbecse, 2021. október 29. A szerző tulajdonában.

²³ Interjú Teleki Júliával. I.m. Interjú Dr. Bogner Istvánnal, Szeged, 2023.03.17. A szerző tulajdonában.

elkötelezettséget és erőforrásokat követel, amely a levéltári források és a családi-közösségi emlékezet ellentmondásos feszültsége okán el tud apadni. „*En azt gondolom, hogy amikor ilyet kaptak, hogy a te apád, vagy a nagyapád ezt meg ezt csinálta, akkor egyszerűen megbátráltak, hogy akkor nem akarnak ők erről tudni. [...] És nagyon sokan nem mentek a levéltárba, nem jártak utána, hanem amit a bírónő mondott, azt elfogadták. Ha én is elfogadtam volna azt, hogy nem lehet, akkor nem lett volna [sikeres a rehabilitáció].*”, mondta Teleki. Az ellentmondásosság fel-nemoldása azonban fenntartja a feszültséget, és a csendességet is. Az általam elemzett 1944-es elbeszélések és a korábbi hivatalos jugoszláv-szerb történetírás értelmezései között is feszültséget generáló szakadék tátong. Papp Árpád néprajzkutató szavaival, a „feszültség gyakran inkább csak az utalások és a ki nem mondott, csupán körülírt szavak szintjén, a »szürke zónában« tapintható. Az elhallgatás, a körülírás okát a szégyenérzet mély rétege rejti, és talán legpontosabban az »áldozat bűntudata« terminussal lehet magyarázni.” (2016b: 174-175). Az összeilleszthetőség kérdése a mai napig nyitott (Papp 2021), amit a – gyakran megbízhatatlannak titulált – levéltári források és az 1942-es érintettek tapasztalatainak beemelése tovább fokoz. Előremutató műtfeldolgozó gyakorlatok (köztük tisztázó dialógusokkal) hiányában ez gyengítheti a nyugópont megtalálásának az esélyét, amit a kártékony áldozati bűntudat továbbélése súlyosbíthat.

Az öngigazolás, elhallgatás, körülírás, a visszafogott közlés gyakorlata mögött a Papp által tételezett „bűntudaton” túl további tényezők is hatnak megítélésem szerint. Az említett *interetnikus kulturális kódrendszerek és határtartás, a nyomtalanság, a félelmek és hiedelmek, vagy a teljes körű szolidaritás hiánya* a csoporttársak részéről, mind hozzájárulnak az emlékezet „csendességének” a fennmaradásához. Mindenekelőtt azonban ki kell térni a *szomszédság* tényezőjére. Papp is rámutatott, hogy „a partizánok nem távoli, hanem igen sok esetben közeli személyek: a szomszéd vagy a szomszéd település lakosai voltak, [és] a történetekben betöltött helyük és megítélésük is eltérő a korábbi hadseregek katonáihoz képest.” (2016b:171). A visszaemlékezésekben ugyanakkor elkövetőkként nem csupán a partizánhatalom megtestesítőit nevezték meg, hanem a szomszéd falubelieket, esetleg a szomszédokat is (uo.). Az 1945 utáni titoizmus időszak, írja Papp, lehetetlené tette az ártatlan áldozatok rehabilitálását és a bűnösök megbüntetését, miközben az érintettek gyakran közvetlenül egymás mellett éltek több évtizeden át. A szomszédság hatóerejét a saját kutatásaim is igazolták: amikor a régi szomszédságról beszélgettünk, az egyik interjúalanyom,²⁴ tartva attól, hogy árthat a helyi interetnikus és szomszédi viszonyoknak, kérte, hogy állítsam le a diktafont. A visszaemlékezések könnyen visszaüthetnek az emlékezőre, fogalmazott Papp, amint egy másik interjúalanyom is a megemlékezéseken való részvétel vonatkozásában. Ugyanő utalt arra is, hogy azok sem szívesen beszélnek a történetekről, „*akinek van valami pozíciója [...] Ő már félti a pozícióját. Akkor félti a gyerekeinek a pozícióját.*”²⁵ A szomszédsággal fenntartott jó viszony és „békesség” megromlásától, a társadalmi státusz elvesztésétől, vagy a retorzióktól

való félelem mind felülírhatják a nyílt műtfeldolgozás esetleges vágyát.

Esetleges ez a vágy, ugyanis a régióinkban elterjedt az a felfogás, hogy a múltat nem kell bolygatni, a régi sebet nem kell feltépni. Az emlékezetpolitikai vállalkozók, hozzátartozók beszámoltak arról a feszültségről, amely a saját küldetésük és e hiedelem között meghúzódik. „*Az mélypont az volt nekem, amikor sokan mondták, hogy hagyjam abba ezt, nem kell ezt, mert ez elmúlt az idő. Ez volt nekem a fájó. Ha önékik nem is volt hozzátartozójuk, de hagyjanak bennünket, akinek volt, hogy badd csináljunk tovább, amit kell. Na, az volt a legfájóbb, amikor egy magyar mondta nekem, hogy az már elmúlt.*”²⁶ Elszánt hozzátartozók kezdtek neki halottjaik felkutatásához, nevük tisztázásához, a narratíva újrakerekítéséhez, a történetek feldolgozásához, és kezdeményeztek emlékhelyek kialakítását. Közösségük egy része ezt gyanakvással, félelemmel, míg más része elismeréssel fogadta. Az elemzett elbeszélésekből kiolvasható, hogy mivel 1990-ig egyes csoporttagok is alkalmanként bűnösnek tekintettek a kivégzettek, illetve széles körben támogatón viszonyultak a titói jugoszláv államhoz, a hozzátartozóknak a közösségen belül is el kellett ismertetniük az olvasatukat. Bár ennek sikerességére számos jel mutat, és jellemzően a hozzátartozók inkluzív módon szervezik megemlékezési szertartásaikat, az kevésbé vonzó csoporttagjaik számára. A többség legfeljebb a rítusról tudósító média által kapcsolódik be az emlékezettermelésbe és az igazságkeresés diskurzusába, így ha „1944” a csoport „választott traumája”, ez a megemlékezési szertartásokban nem nyer igazolást. A távolmaradás lehetséges okai további vizsgálatokat igényelnek.

Végül, ám nem utolsósorban, a „csendes” emlékezethez hozzájárul az is, hogy továbbra is számos ponton hiányos a történelmi tudásunk. A 183-as fond hozzáférhetőségének, az oral history módszer alkalmazásának, de egyes helytörténészek és publicisták munkásságának is köszönhetően ismereteink mélyültek, bővültek, árnyalódtak. Az ellentmondások okozta feszültség azonban nem csökkent, illetve az áldozatok számának, továbbá az eseményeknek a tudományos tisztázására vállalkozó Magyar-Szerb Akadémiai Vegyes Bizottsága visszafogottan közölt eredményei sem terjedtek még el széles körben. Mindezek fényében fel kell tennünk a kérdést, hogy a tudományos megismerés lehetőségei mennyiben tudtak hozzájárulni az emlékezet terének és a gyakorlatok bővüléséhez – amennyiben erre egyáltalán szükség mutatkozik a vajdasági magyarság körében. Konszenzust e téren sem találtam. Hogy miképp viszonyulhatunk a „csendes” emlékezet (feltételezett) igényéhez, a megosztottsághoz, a hiedelmekhez, a műtfeldolgozás elakadásához, csupán javaslat szintjén tudok „válaszolni”.

Záró gondolatok

Rövid tanulmányomban az 1944-es vajdasági tömegmészárlások „csendes” emlékezetének vizsgálata során beazonosított episztemológiai és etikai szempontokat érintettem. A lista nyitott végű, ugyanis számos, az emlékezettermelésre hatni képes területre nem tértem ki, a helyi magyarság társadalmi-politikai vagy gazdasági helyzetének beazonosításától a helyi Magyar Nemzeti Tanács

²⁴ Az interjúalany által kért teljes körű anonimitás miatt sem az interjú időpontját, sem a helyszínt nem osztom meg. A szerző tulajdonában.

²⁵ Interjú Teleki Júliával. I.m.

²⁶ Uő. I.m.

vagy az „anyaállam” emlékeztetgyakorlatokra gyakorolt hatásaig. Ugyanígy elmaradt a szerbiai emlékezeti tér bemutatása is. Az ismeretszerzés felvázolt kihívásai mindközben azt a benyomást kelthették az olvasóban, hogy a „csendes” emlékezet etikus társadalomtudományos megismerése megkérdőjelezhető. A bemutatott elemzési eljárásokkal és részeredményekkel igyekeztem ezt ellensúlyozni. Zárszóként érvelni szeretnék a vizsgálódások szükségessége, egyben a kutatói szerepünk, a vizsgált közösségre gyakorolt hatásunk, és az ismeretszerzés határainak folyamatos tudatosítása mellett is.

Szerbiában, így Vajdaságban is, hiányoznak azok a műtfeldolgozó gyakorlatok, amelyek a térségben elszennvedett sérelmek, bizalmatlanságot hozó félelmek, vagy traumatikusan tapasztalatok feldolgozására lennének alkalmasak.²⁷ Mindeközben a szerbiai emlékeztetpolitikai irányítói kimozdíthatatlanul az (ártatlan szerb) áldozati narratíva fenntartása felé irányítja a lakosságot. Mivel a relativizálásra és az áldozati versengésre hajlamos, a srebrenicai mészárlások népi történet jellegét is következetesen tagadó attitűd hordozói olyan miliőt teremtenek, ahol kevés esélye van a központi kezdeményezett, a „másik” szenvedését is elismerő, tényalapú, kritikai gondolkodásra sarkalló műtfeldolgozásnak, így különösen fontosak a lokális etnikai viszonyokra érzékeny, nyugvópontokat kereső, szolidaritást lehetővé tevő jó gyakorlatokra, mint amilyenre látunk példát Bácskában is. A kollektív emlékeztet potenciálisan a békés együttélés és egyben a megelőzés adekvát eszköze. 1944 (és minden bizonnyal a délszláv háború) kollektív emlékeztetének, annak különféle – megfontolt – műtfeldolgozó gyakorlatokkal történő élővé tételének ez a tétje: amennyiben a magyarság (és mások) nem alakítja ki ezeket a gyakorlatokat, de az elszennvedett sérelmek feldolgozatlanul tovább élnek a közösségek széles körében, akkor ezzel könnyen elszalasztják a valódi megbékélés lehetőségét, ahogyan azt is, hogy a háborúk okozta lelki sebek begyógyuljanak, és a „hegek” ellenálljanak mindazoknak az erőnek, amelyek feltéphetnék őket a jövőben.

A konfliktusokban érintett személyek és csoportok kell legyenek a gyakorlatok – és az elemzések – fókuszában, mivel az emlékeztetpolitika sokszor túlegyszerűsítő és öncélú gyakorlatai (és vizsgálatai) és az egyetemesített eljárások gyakran negligálják az érintettek tágabb „valóságát” és szükségleteit. Ebben a megközelítésben azt is fontos megismernünk, hogy az emlékeztetpolitika alakítói miképp viszonyulnak az emlékeztet tárgyához és az emlékezés alapjaihoz, és a kutatási érdeklődésünket a lakosság viszonyulásaira is ki kell terjesztenünk. Ennek elmulasztásával nem értjük meg, hogy egy emlékeztetpolitikai igyekezet mitől lesz népszerű vagy népszerűtlen a helyiek körében, egyáltalán milyen műtfeldolgozási gyakorlatokat végeznek és utasítanak el – és milyen megfontolások mellett. Sőt, az egyes szereplők, hozzátartozók között is éles szemlélet- és viszonyulásbeli különbségek mutatkozhatnak, mégpedig egy mindenkor változásban lévő társadalmi környezetben. Ráadásul az emlékeztettermelés történhet a közösségek közti megbékélést megtámogató vagy épp megakasztó módon. Mindezek tükrében, az emlékeztetkutatások során nem tekinthetünk el azoktól a lokális komplexitások

megismerésétől, amelyekben a tragikus események emlékezete létrejön (vagy elfakul), feldolgozva vagy feldolgozatlanul fennmarad (vagy eltűnik), hiszen csak így juthatunk közelebb az emlékeztettermelés jelenségének a megértéséhez és kínálhatunk tényalapú ismereteket a gyakran egydimenziós emlékeztetpolitikái térben.

Ha a figyelmünket az emlékezés és a feldolgozás „jó gyakorlatai” felé is odafordítjuk – vagy épp azok elbukására (David 2020), akkor értékes tudást kínálhatunk nem csak a vizsgált közösségek, de a tudomány számára is. Amennyiben csak az „áldozati versengésre” vagy „áldozati emlékeztet” összpontosítunk, – ami igen elterjedt az emlékeztetkutatásban –, akkor szem elől tévesztjük mindazokat az emlékeztettermelésben fellelhető előrevivő, „produktív interakciókat” (*productive interactions*), amelyekről például Michael Rothberg (2009) a „többirányú emlékeztet” tárgyaló munkájában is értekezik. Ugyanilyen példa lehet Johanna R. Vollhardt (2018) munkássága is, aki a különféle áldozati csoportok között formálódó szolidaritást kutatja. Ráadásul, amely szempont talán még fontosabb, hogy ha kutatókként képesek vagyunk a cselekvőkre olyan ágensekként is tekinteni, akik saját ügyükért társadalmilag konstruktív módon képesek fellépni, ahelyett, hogy etnopolitikai játszmák eszközeivé zsugorítanánk őket, akkor e személyek méltóságát is képesek vagyunk visszaállítani.

Az emlékeztetkutatások, köztük a „csendes” emlékeztet kutatása tehát nemcsak lehetséges, de igazolható is, mindenekelőtt ha a társadalmi komplexitások megragadására törekszünk, a közösséget helyezzük a középpontba, a nyugvópont irányát tűzzük szemünk elé, tiszteljük a lakosság óvatosan megragadott társadalmi valóságát, de finoman tükröt is tartunk az előrevivő jó gyakorlatok kidomborításával, miközben kutatóként igyekszünk felismerni az ismeretszerzés határait és saját szerepünket – és mérlegeljük a közösségre gyakorolt potenciális hatásokat, és veszélyeztetés esetén akár le is mondunk az eredményeink megjelentetéséről.

Felhasznált irodalom

- A. Sajti Enikő 1987 *Délvidék, 1941-1944. A magyar kormányok délszláv politikája*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Assmann, Jan 2013 *A kulturális emlékezet*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- Bakó Boglárka 2004 A terepmunka értelmezése, avagy az etikusság határán. *Kisebbségkutatás*, 13. 3:388–394.
- Baumann Tímea 2016 *Maradjon emlékeztet? Gondolat* kiadó, Budapest.
- Bogner István – Mészáros Zoltán 2023 *Mégsem lehet eltitkolni*. GrafoProdukt, Szabadka.
- Botlik József 2023 Az eltitkolt népi történet a Délvidéken. Keskenyúton Délvidéki Tragédiánk 1944-45 Alapítvány, Budapest.
- Csepeli György – Papp Richárd 2025 *Kiáltó csend. A holokauszt helyi emlékezete Magyarországon*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.
- David, Lea 2020 *Memory Can't Heal Us. The Dangers of Mandating Memory in the Name of Human Rights*. Cambridge University Press.
- Erőss Gábor 2018 *A történelmi filmek szociológiája*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Géring Zsuzsanna 2014 Tartalomelemzés: a virtuális és a „valós” világ határán egy vállalati honlap-elemzés bemutatása. In *Kultúra és Közösség*, 5. 1:9-24.

²⁷ Itt nem kizárólag 1944-re kell gondolnunk, hiszen a lakosság hordozza a titói államszocializmus tapasztalatait, a Balkáni háború és a lakosság-összetétel drasztikus változásainak következményeit, a NATO bombázások, a kozszovói válás, vagy épp a világjárvány sebeit is.

- Herman, Judith 2019 *Gyógyulás és trauma - Az erőszak hatása a családon belüli bántalmazástól a politikai terrorig*. Háttér kiadó, Budapest.
- Hirsch, Marianne 2014 Túlélő képek. Holokausztfotók és az utóemlékezet munkája. In Szász Anna Lujza – Zombory Máté szerk. *Transznacionális politika és a holokauszt emlékeztörténete*. Befejezetlen Múlt Alapítvány, Budapest. 185–214.
- Ilić, Vladimir 2002 Vajdaság: lehetőség a múlton és az interetnikus összetűzéseken való felülkerekedésre. *Regio - Kisebbség, politika, társadalom*, 13. 3:46–74.
- Jaworski, Adam 1997 Introduction. An overview. Jaworski Adam ed. *Silence. Interdisciplinary Perspectives*. Mouton De Gruyter, New York–Berlin. 3–15.
- Kovács Éva 2006 Mari és az ő „cigánysága” – avagy a narratíva helye és ereje az etnicitás kutatásában. *Tabula*, 9. 1:41–52.
- Kovács Éva 2012 Az emlékezet szociológiai elméletéhez. *Socio.hu*, 2012/1. 23–35. DOI: <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2012.1.23>
- Kővágó Emese 2018 „Miért titkoljuk mi ezt ennnyire?” – Az 1944–1945-ös tömegmészárlások emlékezte a vajdasági fiatalok körében. Dr. Koncz, István és Szova, Ilona szerk. *A 15 éves PEME XVII. PhD – Konferenciájának előadásai*. PEME, Budapest. 234–249.
- Kvale, Steinar 2006 Dominance through interviews and dialogues. *Qualitative Inquiry*, 12. 3:480–500.
- LaCapra, Dominick 2006 Trauma, hiány, veszteség. *Café Babel*, 15. 2:89–97.
- Margitai Linda 2023 „Zsidókérdés” a Délvidéken 1941–1944. Kronosz Kiadó, Pécs.
- Matuska Márton 1991 *A megtorlás napjai – Ahogy az emlékezet megőrizte*. Fórum Könyvkiadó és Magyar Szó, Újvidék.
- Matuska Márton 2015 *Az elhallgatott razzia*. Keskenyűton Délvidéki Tragédiánk 1944–45 Alapítvány, Budapest.
- Mező Gábor 2023 *A néptárs csöndje - Rekviem a délvidéki magyarokért*. Erdélyi Szalon, Budapest.
- Moran-Ellis, Jo et al. 2006 Triangulation and integration: processes, claims and implications. *Qualitative Research*, 6. 1:45–59.
- Németh Krisztina 2017 Beszéd hallgatás. A csend interpretálása és a megismerés dilemmái a társadalomtudományi kutatásban. *Szociológiai Szemle*, 27. 2:4–22.
- Nora, Pierre 2003 Emlékezet és történelem között: a helyek problematikája. *Múlt és Jövő, Az Emlékezés Helye. Új Folyam*. 4.:3–16. Letöltés dátuma: 2022.02.11. http://www.multesjovo.hu/hu/aitdownloadablefiles/download/aitfile/aitfile_id/476/
- Olick, Jeffrey K. – Robbins, Joyce 1999 A társadalmi emlékezet tanulmányozása: a „kollektív emlékezet-től” a mnemotikus gyakorlat történeti szociológiai vizsgálatáig. *Replika*, 37:19–43.
- Ózer Ágnes szerk. 2015 *Élettől az életig a holokauszton át*. Forum Könyvkiadó, Újvidék – Szabadkai Zsidó Hitközség, Szabadka.
- Papp Árpád szerk. 2016a *Igaz történetek Mindenki földjéről. Vajdaság/Délvidék (1944–1948)*. VMMI, Zenta.
- Papp Árpád 2016b Az elmondhatatlan leírása. Az 1940-es évek a kollektív történeti tudatban a visszaemlékezések alapján. Hornyák Árpád – Bíró László szerk. *Magyarok és szerbek a változó határ két oldalán, 1941–1948. Történelem és emlékezet*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóintézet, Történettudományi Intézet, Budapest. 159–175.
- Papp Árpád 2021 „A visszatért Délvidék” emlékezte és emléktárgyai. Előadás: Család és kitelepítés a II. világháború utáni Közép- és Kelet-Európában. Online, 2021.06.9–11.
- Pócsik Anita 2003 A romák ábrázolása kortárs magyar filmekben. *Beszélő online*, 11. sz. Letöltés dátuma: 2022.02.11. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-romak-abrazolasa-kortars-magyar-filmekben>.
- Rosenthal, Gabriele 2013 A történetmesélés gyógyító hatása. Bodor Péter szerk. *Szavak, képek, jelentés. Kvalitatív kutatási olvasókönyv*. L'Harmattan, Budapest. 228–249.
- Rothberg, Michael 2009 *Multidirectional memory: remembering the Holocaust in the age of decolonization*. Stanford University Press.
- Sárközy Réka 2011 *Elbeszéli múltjaink. A magyar történelmi dokumentumfilm útja*. 1956-es Intézet – L'Harmattan kiadó, Budapest.
- Vollhardt, Johanna Ray 2018 Inkluzív áldozattudat az érdekképviseletekben, a társadalmi mozgalmakban és a csoportközi kapcsolatokban: Ígéretek és buktatók. Fülöp Éva – Kővágó Pál szerk. *A kollektív áldozati szerep szociálpszichológiája*. Oriold és Társai, Budapest. 125–169.
- Young, James E. 2002 Az emlékezet szövete. *Regio. Kisebbség, politika, társadalom*, 13. 3: 3–25.

Felhasznált sajtó- és hálózati források

- beta 2022 Sociolog Perović: Spomenik žrtvama iz 1944. je pokušaj rehabilitacije fašista i zločinaca. 021. rs (2022.02.06.) Utolsó megtekintés: 2025.09.23. <https://tinyurl.com/58pwpj5h>
- katonajozsefszinhaz 2013 Vörös. *katonajozsefszinhaz.hu* (é.n.) Utolsó megtekintés: 2022.02.12. <https://katonajozsefszinhaz.hu/41462>
- Matuska Márton 1990 Negyvenöt nap negyvennégyben. *Magyar Szó* (1990.10.11.), 47. 280: 12.
- szabadkaiszinhaz 2013 Vörös. *szabadkaiszinhaz.com* (é.n.) Utolsó megtekintés: 2022.02.12. <https://www.szabadkaiszinhaz.com/Voros/eloadas-archivum/992/>
- szmsz 2022 Megkezdődhet az 1944/45-es magyar áldozatok emlékművének az építése Újvidéken. *Szabad Magyar Szó* (2022.06.27.) Utolsó megtekintés: 2025.09.19. <https://tinyurl.com/59nbbrad>
- videa 2013 Vörös napok. *videa.hu* (2013.09.27.) Utolsó megtekintés: 2022.02.11. <https://videa.hu/video/origokultura/embecek-vlogok/voros-napok-origo-video-brestyanszky-boros-rozalia-QWcCzj642YuaASOI>
- Vukimirović, Đorđe 2013 Čurug – Grom udario u spomenik pomirenja. *Večernje Novosti Online* (2013.07.27.) Utolsó megtekintés: 2025.09.19-i. <https://tinyurl.com/5yh5w3p8>
- YouTube 2009 Jelöletlen tömegsírok. *youtube.com*. Utolsó megtekintés: 2023.01.07. https://www.youtube.com/watch?v=FnrlAr3Vc8&list=PL80CE515472E45B938cab_channel=magyardikalis